
П. В. Кутуєв,
доктор соціологічних наук,
професор Національного університету “Києво-Могилянська академія”

ЕМПІРИЧНИЙ ЗМІСТ ІСТОРИЧНОЇ СОЦІОЛОГІЇ СХОДОЦЕНТРИЗМУ: КРИТИЧНА ОЦІНКА НОВОЇ ВЕРСІЇ БАГАТСТВА НАРОДІВ*

*Невпинний пошук сучасними істориками “походження”
та витоків капіталізму не набагато кращий за
пошук алхіміками філософського каменю, здатного
трансформувати звичайний метал у золото.*
К. Чаудхурі

*“Де тут іменник?”, – запитує вчитель латини у школяра,
який вникає у зміст якої-небудь фрази Цезаря. ... Іменником є увесь Світ. Його пристрасті. Його
потреби. Його примхи.*
Л. Февр

Соціологічне теоретизування про джерела “багатства народів” неможливе за відсутності оцінки надійності емпіричних даних про соціальний, економічний, політичний та культурний розвиток соціумів / світ-системи, які використовуються історичною соціологією. Я вже мав нагоду попередньо звертатися до проблем євроцентризму та його спростування А.Г. Франком, до питання про теоретико-методологічні засади Франкової дослідницької програми світової системи та тези Франка і науковців, згуртованих у рамках Каліфорнійської школи, про тривалий період гегемонії Азії, гегемонії, яка передувала піднесенню Заходу. Тепер на часі є перевірка емпіричного змісту положення про азійську гегемонію, позаяк засновком теоретичної керигми прибічників сходоцентристської тези про конкурентні переваги Китаю у зіставленні зі Західною твропою у 1400–1800 рр. є впевненість цих мислителів у тому, що їхня програма є прогресивною – а надто на тлі дегенеративної, у Лакатосовому сенсі, теорії модернізації – а відтак, здатна накопичувати релевантні дані зі соціально-економічної історії та адекватно їх пояснювати. Звернення до емпіричних реалій Азії уможливить оцінку обгрунтованості аргументів історичної соціології сходоцентризму, найяскравішим представником якої був А.Г. Франк; подібний емпіричний тест також проле нове світло на пояснювальний потенціал структуралістського – з елементами економізму – підходу до інтерпретації соціального розвитку як такого. Ідентифікація джерел динаміки азійських суспільств та зіставлення їх із розвитком Заходу сприятиме позбавленню закоріненості ідеї модернізації у суто європейському контексті та надасть імпульс розробці багатовимірних теорій формування модерну, соціального розвитку, теорій, які братимуть до уваги як структурно-економічні фактори, так і роль політичних та ідеативних утворень, що діють у кордонах індивідуальних суспільств. Така переоцінка цінностей у царині соціологічного теоретизування про соціальні зміни створить передумови для подолання антиномічного мислення у термінах виразно крайніх позицій: євроцентризм versus сходоцентризм.

Суть революційної історичної соціології сходоцентризму, яку найпоследовніше виклав А.Г. Франк, є у тому, що, метафорично висловлюючись, Захід придбав собі квиток третього класу на азійський економічний потяг, пізніше орендував цілий вагон і лише у ХІХ столітті спромігся замінити азійців коло керма локомотиву (у цьому процесі важливу роль зіграв колоніальний грабунок Америки). У діалектичному дусі Франк доводить, що цей зсув гегемонії з Азії до твропи відбувся не завдяки слабкості Азії, а через її силу, натомість маргінальна позиція твропи та її економічна слабкість до 1750 року допомогли їй вирватись уперед.

Науковці, зорієнтовані на дослідницьку програму модернізації, послуговувалися ідеєю дуалізму економік країн третього світу, тобто співіснування структур феодалізму та капіталізму. Ця концепція, запропонована у 1950-ті рр. [див.: 1], широко використовувалася задля осягнення модернізації та політичного розвитку країн третього світу (приміром, С.Гантінгтон застосував теорію дуалізму щодо Латинської Америки) і, гіпотетично, могли б захистити Маркс та Ленін. Маркс вважав, що у Росії одночасно існують сучасне західне виробництво та архаїчна сільська громада, своєю чергою, Ленін висунув ідею багатоукладності економіки Російської імперії, а пізніше – Росії радянської. Відкинувши ще на стадії свого теоретизування про розвиток недорозвитку ідею про можливість дуалізму, Франк, таким чином, повністю заперечив усю традицію аналізу суспільства у термінах його плюралістичної будови, протиставляючи їй “моністичну” теорію спершу світового капіталізму, а потім 5000-річної світової системи. Отже, Франків скептицизм щодо інтелектуальної цінності західного суспільствознавства має тривалу історію. За Франком, сучасні суспільні науки пропонують неадекватний інструментарій для осягнення глобальної реальності. Сприйняття “глобалізації” як процесу, що розпочався нещодавно, віддзеркалює панівний стиль дискурсу у категоріях окремих суспільств, країн, національних економік та інтернаціональних відношень між ними. Франк констатує, що така термінологія створює враження реального існування ізольованих соціальних, економічних та політичних “одиниць”, які лише тепер стають взаємопов’язаними завдяки глобалізації, а тому позбавлена будь-якої наукової цінності.

Франк був свідомий того, що його глобальна теорія, яка претендує на охоплення всього світу, зустріне шквал критики з боку “вузьких” фахівців, які будуть закидати йому некомпетентність та незнайомство з архівними й іншими емпіричними даними. Але, за Франком, холістичний погляд на світ вимагає не мікроскопу, а телескопу. Тому досліднику не слід поділяти сумнівів Броделя, який вважав, що історикам недоцільно витворювати єдину систему координат для сфер, які ще не отримали достатньої дослідницької уваги [2, 468], натомість варто пристати на пораду В.Макніла, який зацентрував, що незалежно від “вузькості” предмету аналізу, дослідник ніколи не знатиме всього не лише про світ, а навіть не володітиме достатнім обсягом знань про свою ділянку. Тому, – веде далі Макніл, – попри безжальне оминання макроісториками деталей, “це не робить макроісторію менш точною... Масштаб кожного дослідження створює свій власний ландшафт значущих смислів. Хоча вузькоспеціалізовані історики впевнені, що “дрібнішу” ближче до реальності – це насправді не так. Воно лише інше. ... Високоякісна історія є результатом процесу відбору та критики, використання інформації з доступних джерел, які релевантні тим запитанням, які історик ставить, не більше і не менше” [3, 39–40].

Опоненти Франка, як-от П.Обрієн, вважають, що міжнародна торгівля та експлуатація колоній не відігравали вирішальної ролі у процесі нагромадження капіталу та індустріалізації Європи. Згідно з розрахунками Обрієна, прибутки від цієї торгівлі дорівнювали менш, ніж 2% європейського ВВП наприкінці XVIII століття, тому “для економічного зростання ядра периферія залишалась периферійною” [4, 18]. Обрієн також намагається довести – і, на мій погляд, робить це переконливо – що “взаємозв’язок поміж континентами та країнами аж до середини XIX століття був обмеженим... Виробники та торговці по всьому світу залишались захищеними не лише від закордонних конкурентів, але й від конкуренції у межах національних кордонів... Інтеграція відбулась спершу на місцевому та регіональному, а пізніше – національному підґрунті, і впродовж усього XIX століття ставала глобальною” [5, 76–77]. Висновок, який формулює Обрієн, контрастує із теоретизуванням у рамках парадигм залежності, світ-системного аналізу та концепції світової системи, позаяк, за переконанням цього дослідника, заява про європейське економічне зростання як таке, що відбувалось коштом інших країн, є сумнівною [6, 86]. Обрієн також вважає, що адекватна оцінка європейської індустріалізації в цілому та британської індустріалізації зокрема, потребує не стільки “перспектив світу” – алюзія на підзаголовок третього тому Броделевої “Цивілізації та капіталізму” – скільки світ вимагає, аби зважати на “європейську перспективу”. Франк, своєю чергою, переконаний, що його книга “ПереоРІмНТация” засвідчує фактичну хибність Обрієнових тез, не кажучи вже про їхню теоретичну помилковість, хоча, на його думку, ідеологічно засліплені прихильники евроцентризму нездатні зректись своїх поглядів, незважаючи ні на який обсяг емпіричних даних, що пропонуються їхній увазі. Водночас Франк слушно зауважує, що розбіжності поміж дослідницькими програмами неможливо подолати виключно на основі емпіричних даних, оскільки ці протиріччя мають парадигмальну природу, якщо скористатись мовою Т.Куна, і вимагають пресупозиційних дебатів.

Нова глобальна перспектива дозволяє Франку не зважати на критику Р.Бренера, вістря якої було спрямоване проти неспроможності Франка та Валерстайна у 1970-ті роки віддати належне внутрішнім факторам розвитку, а саме, класовій боротьбі. У відповідь Франк ставить на карб Бренеру те, що останній сліпо йде за Мао Цзедунем, копіюючи радше анекдотичні, а не філософські міркування, які Великий керманіс сформулював у своїй праці “Про протиріччя”. Скоріше за все, ідеї Мао про онтологічну окремішність зовнішніх та внутрішніх чинників, яку він поетично проілюстрував за допомогою яєць та камінчиків, що під впливом однакової температури (зовнішній фактор), дають різні результати внаслідок дії чинників внутрішніх, сформувались під впливом китайських перекладів радянських популярних компендіумів із діалектичного матеріалізму, написаних під керівництвом одіозного М.Б. Мітіна [див.: 7, 79]. Якщо одиницею аналізу є глобальна система, то аналіз “конкретних суспільств” позбавлений смислу, позаяк “внутрішні” фактори притаманні саме світовій системі, а не її окремим елементам. Тому, відповідаючи на питання, яке місце обіймають такі категорії, як класи, класова боротьба, держава та культура у його схемі соціального світу, Франк твердить, що, незважаючи на об’єктивність класу як феномена, класова боротьба ніколи не виконувала функції локомотиву історії, як у це вірили історичні матеріалісти: “Держава й культура та, врешті-решт, і класова боротьба... самі залежать від структури та динаміки світової економіки та системи” [3, 43]. За визначенням Франка, навіть такі холісти, як С.Амін та Дж.Аррігі, попри критику ними засад евроцентризму та їхню увагу до Східної Азії, диспропорційно зосереджені на подіях у Європі, які, на їхню думку, стимулювали капіталістичний розвиток, починаючи, за версією Дж.Аррігі, з фінансових інновацій банкірів із міст-держав Апеннінського півострову.

Вебер розрізняв затавровану ще Вергілієм жадобу до грошей – а такий осуд є чи не найяскравішим підтвердженням розповсюдженості такої постави – та етично обмежене / врегульоване нагромадження. Натомість для Франка гроші завжди були жаданим товаром, позаяк вони “змашували” механізм комерції на всіх його рівнях, а також збагачували тих, хто керував та / або обслуговував цей механізм. Свого часу британська дослідниця С.Стрейндж влучно окреслила епоху 1980-х років як “капіталізм-казино” [8], яким обертали “шалені гроші” [9]; для Франка світ доби 1400–1800 років був таким самим глобальним казино.

Власне саме динамізм економіки азійського регіону гарантував існування світового ринку благородних металів, особливо срібла (на світовому ринку в обігу були мідні, срібні та золоті гроші, але є підстави говорити про існування срібного стандарту de facto). Франк вдається до зафіксованих у 1621 році свідчень португальського купця: срібло “неквапливо подорожує всім світом перш, ніж

потрапити до Китаю, де воно і залишається, наче у своєму природному центрі” [цит. за: 3, 132]. Експлуатуючи ресурси Нового світу, європейці отримали єдиний товар, здатний конкурувати з азійськими товарами – гроші. Оскільки ціна грошей, на думку Франка, зумовлюється попитом та пропозицією, їхня наявність була єдиним шансом для європейців включитись до обміну з Азією, що бурхливо розвивалась та не була зацікавленою в інших товарах європейського походження. У 1500 році, згідно з розрахунками Броделя та Спунера, сукупні запаси золота та срібла у Європі сягали відповідно 3600 та 37000 тон. Значним виробником срібла для азійського ринку – головно Китаю – була Японія. Впродовж XVII–XVIII століть Європа отримала 81000 тонн срібла з Нового світу, з якого майже половина (39000 тон) опинилася в Китаї. Франк також пропонує враховувати 9000 тон японського срібла та невизначену – через великий обсяг контрабанди – кількість срібла, що надходила з Америки до Азії через Тихий океан (ця цифра варіює від 3000 до 25000 тон). Іншими словами, Китай, отримавши 60000 тон срібла, став адресатом майже половини всього **світового** виробництва цього металу впродовж 1600–1800 років. Франк не пристає на широко поширену серед дослідників думку про економіку Китаю як таку, що була спрямована на отримання споживчих, а не мінових, вартостей. Так, Валерстайн, попри визнання ним факту масштабного надходження благородних металів до Азії, вважав, що вони використовувались лише для накопичення або виробництва ювелірних виробів; водночас він стверджував, що Азія залишалась зовнішньою по відношенню до європейської світ-економіки зоною [див.: 10, 108–109]. Вочевидь наведені Франком дані проливають нове світло на життя селянських спільнот Китаю: відтепер не можна сприймати їх як малорухомі соціальні організми, просякнуті традиціоналізмом. Селяни реагували на ринкові стимули у відповідності з імперативами економічного раціоналізму, переходячи від культивування рису або бавовни до вирощування прибутковішої цукрової тростини. Така спеціалізація сільського господарства сприяла його подальшій монетаризації та комерціалізації. Натомість демонетаризація та загальний занепад такої азійської економіки, як-от Індія, був вислідом колоніального панування. Франк доводить, що благородні метали, які потрапляли до Китаю, використовувались не лише для престижного споживання або взагалі виводились з обігу задля накопичення, а виконували усі функції, притаманні грошам. Таким чином, теза про радикальну відмінність стилів використання золота й срібла на Заході та Сході – розвиток капіталізму у першому випадку та декоративна функція для аристократії у другому – за переконанням Франка, не підтверджується. Ба більше, Франк вказує на демонстративне, а відповідно непродуктивне, споживання срібла у Європі, де стало поширеним використання благородних металів для виготовлення столових приборів та посуду. Франк потверджує, що, за схемою Дж. Кейнса, нові засоби платежів призвели до появи попиту і, таким чином, сприяли збільшенню виробництва на ринках Азії. Що більше, змалювавши картину бурхливої економічної динаміки Азії, Франк ставить під сумнів самий факт існування кризи XVII століття, позаяк експансія тривалого XVI століття почалась у 1400 році й тривала до XVIII століття. Це економічне піднесення перервалось у середині XVII століття внаслідок завоювання Китаю манчжурами та встановлення нової династії Цин. Показово, що для Франка великими монархами, які правили на межі XVII–XVIII століть, були не Людовік XIV та Пётр I, а китайський імператор Кансі (1662–1722) та правитель держави Великих Моголів Аурангзеб (1658–1707). Відповідно, “так звана європейська гегемонія у модерній світовій системі розвинулась доволі пізно, була неповною й ніколи не була однополярною. У реальності, впродовж епохи 1400–1800 років, яка розглядалась як період “європейської експансії” та “первинного накопичення”, яке вело до повного капіталізму, світова економіка все ще знаходилась переважно під азійським впливом. Китайська імперія за правління династій Мін та Цин, держави Османів, Моголів та Сефевідів були економічно та політично надзвичайно могутніми vis-a-vis Європи. Азійські країни почали втрачати свою перевагу лише наприкінці цього періоду та по його завершенні. Тому модерна світова система підпадала під дію азійської гегемонії, а не європейської. ...Окрім того, усупереч міфології сучаснішого походження, Азія мала у своєму розпорядженні відповідні технології та розвинені економічні інституції. Як вислід, центр накопичення та влади у модерній світовій системі тривалий час залишався постійним. Китай, Японія та Індія були загальноновизнаними лідерами, а Південно-східна й Західна Азія знаходились неподалік від них” [3, 166]. На протигагу експортному спрямуванню азійських економік, Європа мала зосереджуватись на імпорті та набула статус “нової економіки, що індустріалізується” лише на рубежі XVIII–XIX століть. Наприкінці XVIII століття Азія, де проживало 66% населення земної кулі, виробляла 80% світового ВВП, натомість до тих 20%, які приписують Європі, зазвичай включають внесок населення Америки та рабів-африканців. Навіть після індустріальної революції у Європі у 1860 внесок до світового ВВП тих країн, яких сьогодні залучають до третього світу, складав 60%; на країни майбутнього першого світу припадала решта 40%. Отже, для Франка самоочевидним є такий висновок: “За середніми показниками азіати, поза всяким сумнівом, були продуктивнішими, ніж європейці. В Японії між 1600–1800 роками населення збільшилось на 45% , водночас віддача від сільського господарства зросла вдвоє, тобто продуктивність повинна була суттєво вирости” [3, 173]. Навіть з огляду на тривалість життя країни азійського регіону засвідчували свою перевагу над Заходом: приміром, у Китаї у 1726 році майже 1% населення був у віці 70 років та старше. На початку XIX століття якість життя в Японії могла бути вищою, ніж в Англії. Згідно з наведеними Франком даними, у 1800 році середні доходи на душу населення у Китаї складали 210 доларів США, що було вище 198 доларів у країнах, які зараховуються до теперішнього першого світу. Вища продуктивність країн Азії пояснюється Франком наявністю кваліфікованих робітників, спеціалізацією виробничого процесу та ефективною і гнучкою організаційною структурою, яка

сприяла адаптивності до швидко змінюваних потреб ринку. Іще одним чинником відносно низьких цін виробництва була дешева робоча сила. Своєю чергою, її дешевизна була похідною від низької ціни продуктів харчування, які постачались на ринок ефективним сільським господарством регіону. Населення Азії, – зауважує Франк, – було працелюбнішим та продуктивнішим за європейців, відтак, мешканці країн Азії *заробляли* гроші, які використовувались не для накопичення споживчих вартостей, а у повній відповідності з імперативами ринкової економіки. За промовистим свідченням голландського купця XVII століття, що наводить Бродель, європейські торговці, які потрапляли до Азії, мали проблеми не з тим, як знайти потрібні товари, а з тим, як за них сплатити. Сухопутна торгівля на Сході розвивалась так само енергійно, як і морська: каравани налічували від 10000 до 40000 волів, кожен з яких перевозив від 100 до 150 кілограмів вантажу. Відповідно, розвивалась супутня інфраструктура, як-от дороги, караван-сараї тощо.

Ясна річ, що спроби європейців взяти під контроль азійську торгівлю зазнавали невдач: основною подією історії регіону XVI століття стало не проникнення португальців, а завоювання Бенгалії Великим Моголом Акбаром у 1576 році. Попри своє маргінальне положення в рамках азійської економіки у XVI столітті, португальці, завдяки своїй участі у внутрішньо азійській торгівлі, отримували 80% від загальної суми прибутків від зовнішньої торгівлі, натомість європейсько-азійська морська торгівля приносила їм лише решту 20%. Участь португальських купців у азійській торгівлі була прибутковою для них, але, не останньою чергою, завдяки перекладанню частини витрат на її підтримку на рахунок португальської держави та платників податків. У XVII столітті португальців витискають голландці, але і вони, – переконаний Франк, – усупереч думці Аррігі, не досягали панівного становища та не спромоглися монополізувати регіональну торгівлю. Отже, саме Азія була законодавцем світової економічної гри, а твропа, незважаючи на доступ до американських грошей, залишалась дрібним гравцем, який мусив адаптуватись до вже існуючих правил.

Такі самі висновки Франк поширює і на сфери, які традиційно вважались втіленням переваги Заходу над Рештою – науку та технологію. Технологія осягається Франком як глобальний процес, який скеровувався світовими економічними силами та їхньою локальною взаємодією. Таким чином, технологічний поступ є функцією світового економічного розвитку та передбачає раціональну відповідь діячів на вимоги попиту та пропозиції, а такі фактори, як регіональна, національна та культурна специфіка, важать значно менше. Азія, економічно домінуючий регіон, зберігала свою технологічну перевагу, якій Захід був не в змозі протистояти, постійно запозичуючи інновації зі Сходу, спершу за допомогою візантійців, а пізніше – моголів. Теза про досягнення технічної переваги Західною твропою в цілому і Англією зокрема в XVII столітті завдяки ліберальнішій соціальній системі є, на переконання Франка, черговим євроцентристським міфом. Наука і технологія тривалий час залишались роз'єднаними. Вплив наукової революції XVII століття, за припущення, що така революція справді мала місце (Франк заперечує саме її існування усупереч, приміром, П.Шоню, котрий вважав, що саме у той час відбулась математизація панівної картини світу) на розвиток техніки був мінімальним. Інший представник Каліфорнійської “сходоцентричної” школи Дж.Голдстоун також ставить під сумнів історичну приреченість Заходу на світову гегемонію, а також емпіричну та раціональну орієнтації західної культури, що начебто сприяли прориву у природничих науках. Водночас Голдстоун набагато чутливіший до ролі культури толерантності, яка спричинилася до взаємопроникнення підприємницького та інженерного духу, взаємопроникнення, яке, своєю чергою, зумовило індустріальну революцію (інша річ, що, на думку Голдстоуна, постання такої культури завдячувало виключно випадковому збігу обставин, а не закономірним розгортанням активістської картини світу, притаманної західній цивілізації [див.: 11]).

За Франком, наука стає виробничою силою лише у XIX столітті: раніше практики виробництва, з одного боку, та природознавці й інженери – з іншого, мали слабкий зв'язок із центрами освіти, навіть у такій країні, як Англія. Розвиток математико-механістичної парадигми наукового знання не гарантував її автоматичного використання у цілях раціонального опанування світом: врешті-решт, Ньютону належало авторство трактатів з алхімії, а математичні розрахунки використовувались з метою визначення площі пекла та раю, а також відстані поміж ними.

Натомість азійському Китаю належить честь не лише винаходу, але й широкого використання численних технологічних інновацій, найвідомішими з яких є порох, папір, друкарство, компас, а також прориви у суднобудівництві, мостобудівництві, металургії та глибокому бурінні. Тому історик китайської науки Дж.Нідгем не мав жодних сумнівів, що “світ більше заборгував ремісникам давнього та середньовічного Китаю (які були авторами та втілювачами цих технологічних проривів. – *П.К.*), ніж александрійським механікам” [цит. за: 3, 193]. Величезний вплив на розвиток європейської науки мали також Індія та арабський світ, причому Захід запозичував східні ідеї щонайменше до XVII століття. За яскравий приклад править Копернікова “революція”, що відбулась багато в чому завдяки знайомству Коперніка із працями арабських астрономів.

Назва “порохові імперії”, яку У.Макніл запровадив для означення держав Османів, Моголів та Мін / Цин, якнайкраще фіксує здатність цих суспільно-політичних організацій утримувати світове лідерство у площині виробництва зброї та кораблебудування: “Приблизно до 1600 року, – констатує американський історик, – османська армія знаходилась на вістрі військового прогресу як технічно, так і з огляду на всі інші аспекти” [12, 33]. Перевага у військових технологіях беззаперечно належала Сходу до XVI століття – використання пороху у військовій справі у Китаї

датується XI століттям, натомість у Європі започатковується з кінця XIII століття. На початку XVI століття європейці мали у своєму розпорядженні ефективнішу артилерію, як польову, так і морську, але цих новацій було недостатньо для встановлення гегемонії над фінансовими та торговельними потоками Азії. Окрім того, всі ці переваги були швидкоплинними, позаяк азійські держави оперативньо запозичували новітні західні військові технології. З огляду на перевагу європейців у військовій справі над іншими народами, Голдстоун порівнює європейців з варварами та кочівниками: те, що, приміром, монголам вдалося завоювати Китай, ніким не розглядається як ознака їхньої цивілізаційної переваги.

У сфері розвитку військово-морського флоту азійські суспільства володіли ресурсами, що якісно та кількісно переважали європейські: іспанська Непереможна армада налічувала 132 кораблі і була найбільшим флотом у Європі того часу (1588 році), натомість монголо-китайський експедиційний флот, якому не судилося завоювати Японію у 1274 році, мав понад 2000 суден. Якість кораблів, що вироблялись в Азії, була настільки високою, що голландська держава була змушена заборонити голландським торговцям купівлю великотоннажних суден в Індії, аби захистити власних виробників, які не витримували чисто “ринкової” конкуренції. Британський торговий та військовий флоти також використовували індійські верфи: лише у період 1780–1820 років вони замовили виготовлення 320 суден.

Швидке поширення друкярства Західною Європою традиційно інтерпретувалось як наслідок “переваги” його культурної програми – Б.Андерсон, наприклад, висуває поняття друкярського капіталізму, притаманного лише Заходу. Погоджуючись із тезою про принципову важливість друкярства як засобу передачі знання та технологій, а також показника ступеня культурної раціональності й соціальної відкритості певного суспільства, Франк простежує надзвичайно широке використання друкярства та високий рівень освіченості в Азії, особливо у Китаї, де існував навіть такий “модерний” феномен, як підробка паперових грошей (до того часу, поки імператори династії Мін взагалі не вивели їх з обігу).

Позаяк дешевої, а водночас кваліфікованої, робочої сили було більш, ніж достатньо для забезпечення потреб виробництва, економічні флагмани Азії – Індія та Китай – не мали, на противагу обмеженій у людських та природних ресурсах Британії, нагальної потреби у заохоченні та впровадженні механізації праці. Фактично Франкове пояснення чинників британської індустріалізації є перекладом мовою соціологічних категорій англійського прислів'я “necessity is mother of invention”. Своєрідну теоретичну версію цієї мудрості запропонував посол Англії у Голландії, який ще у 1673 році так розумів рецепт здобуття “багатства народів”: “Я вважаю, що істинним походженням та основою торгівлі є скупчення великої кількості людей на невеликій території, і це спричиняється до того, що всі необхідні для життя речі стають дорогими. Це, своєю чергою, змушує людей із статками до бережливості, а тих, хто нічого не має, змушує до важкої праці. Сильні тілом працюють, позбавлені фізичної сили компенсують цей дефект винахідливістю та розумом. Ці традиції виростають спершу з необхідності (necessity) та з часом перетворюються на звичку” [цит. за: 13, 102]. Подібно до нових індустріальних економік другої половини XX століття, Британія кінця XVIII – початку XIX століть розпочала свою індустріалізацію, вдаючись до захисту внутрішнього ринку, головним чином текстильного, та до заміни імпорту власним виробництвом; наступним кроком стало впровадження політики розвитку, скерованого експортом (у 1800 році експортувалось майже 60% усієї бавовняної тканини, виробленої у Британії).

Визнання економічної, технологічної та військово-політичної переваги Сходу над Заходом більшістю євроцентристськи налаштованих дослідників потрактовується як тимчасовий феномен, призначенням якого була підготовка телеологічно запрограмованого піднесення Заходу. Таким чином, навіть відсталий структурно, Захід мав у своєму розпорядженні ефективніші інституції, як економічні, так і політико-правові, реалізація потенціалу яких дозволила йому випередити та підпорядкувати собі інші регіони світу. Франк, у звичному для нього редукціоністсько-економічному дусі, формулює щось на кшталт еквівалента винаходу радянського марксизму – так званого закону обов'язкової відповідності виробничих відносин продуктивним силам. Франк постулює аналогічну обов'язковість відповідності інституційної інфраструктури рівню розвитку виробництва, ігноруючи при цьому зауважену Парсонсом можливість нерівномірності розвитку інституцій та матеріальної інфраструктури і дисфункціональні наслідки такої невідповідності. Франк переконаний, що спроба Ф.Скочпол “повернути державу” до соціологічного аналізу є засадничо хибною, оскільки інституції держави мають піддаватись економічному аналізу. Той факт, що держави Китаю, Японії, Ірану та Османської імперії масовано інвестували у розвиток та підтримку матеріальної інфраструктури суспільства (доріг, каналів, іригаційних робіт, створення та управління економічними організаціями, заохочували торгівлю та захищали “національні” інтереси, у тому числі, застосовуючи зброю), яскраво свідчить на користь неадекватності концепції “східного деспотизму”, якому приписувалась нездатність сприяти економічному розвитку. Ба більше, потенціал примусу східних держав – очікуваний від них, згідно з міфологією “східного деспотизму” Вітфогеля – був не надто високим: корпус державних службовців імперського Китаю у XVII столітті складався приблизно з 70 тис. осіб, що, безумовно, унеможливило тотальний контроль над суспільством [див.: 14, 21].

Франк, як я попередньо зауважував, відмовляється від концептуалізації глобальної системи за допомогою поняття капіталізму; водночас він погоджується з описом цієї системи, який пропонує К.Чаудхурі: “Капіталізм торгівлі, попри відсутність постійного капіталу, був фактом повсякденного життя однаковою мірою для азійських ремісників та селян... Капіталізм як комерційна діяльність мав універсальний характер в Індійському Океані... Поза всяким сумнівом, торгівля на великі

відстані у регіоні Індійського океану була капіталістичною діяльністю, хоч як ми її не визначали б... Ткалі, прядильники, культиватори шовковичних черв'яків, ковалі та власники плантацій прянощів – всі вони отримували свої винагороди, застосовуючи механізм цін” [цит. за: 3, 211]. Франк, як і Бродель, вбачає більше подібності, аніж відмінності, в інституціях Азії та Європи; у тих випадках, де ці відмінності існували, вони радше свідчили про відставання Заходу. Бродель, приміром, так писав про ідентичність інституційного оформлення комерційної діяльності на Заході та на Сході: “Всюди, від Єгипту до Японії, ми знайдемо справжніх капіталістів, оптових торговців, рантьє, а також тисячі їхніх співробітників, агентів, брокерів, осіб, які займались обміном грошей та банкірів. З огляду на техніки, що використовувались, можливості та гарантії обміну, будь-яка група цих купців витримала б порівняння зі своїми західними “колегами”” [2, 486]. Саме обсяги торгівлі, а не інноваційний дух підприємництва – хоча і його не бракувало – породжували раціональні інституції, які, зазвичай, асоціюються з капіталізмом. Португальський торговець XVI століття Тома Пірес у своєму трактаті про багатства східних народів з характерною назвою “Summa Oriental” радив усім, охочим до набуття навичок фінансиста, вивчати їх у Гуджараті, тобто в Індії, оскільки там торгівлю сприймають як самостійну науку [див.: 3, 214]. Навіть І.Хабіб, марксистська орієнтація якого змушувала його виокремлювати “паразитичність” правлячого класу Могольської держави, визнає високий ступень інституціоналізації фінансів в Індії та широке використання кредиту й фінансових документів: “Іншим індикатором “розвитку” фінансового ринку є розмір місячних процентних ставок, який змінювався від 0,5% до 1%, тобто мало чим відрізнявся від голландських або англійських ставок” [3, 215]. За Франком, економічна теорія Сходу віддзеркалювала розвиненість економічних практик: так, Ібн Хальдун належить формулювання закону попиту та пропозиції. Арабський вчений також розглядав комерційну діяльність як природний спосіб отримання прибутку. Водночас Ібн Хальдун, на противагу мислителям та теологам протестантського забарвлення, поблагливо сприймав хитрість у торгівлі, позаяк комерція має деякі риси азартної гри, тим самим провістивши Веберову концептуалізацію відмінностей між західним раціональним капіталізмом та незахідними формами капіталізму. Щобільше, фінансова система Індії мала достатні резерви для надання позик численним європейським торговцям, серед яких була і англійська Ост-Індійська компанія.

Отже, виробничі центри Азії використовували працю десятків тисяч робітників у рамках мануфактурної системи, селяни реалізували суттєву частку своєї продукції на ринку, а також займались ремісництвом. За Франком, з огляду на ефективність економічних інституцій, приміром, право власності на землю – тобто земля як товар – було розвиненішим у Китаї, ніж у Європі (придбання землі стало особливо поширеним серед заможних торговців, які таким робом підвищували свій соціальний статус). Сучасник правління династії Мін залишив таку промовисту картину суспільного життя Китаю на початку XVII століття: “Кількість торговців множилась, а земельна власність втратила повагу, яку вона викликала раніше... Ті, хто збагачується торгівлею, стали більшістю, ті, хто збагачується за допомогою сільського господарства, перетворились на меншість. Багаті багатшають, а бідні біднішають... Наявність капіталу дозволяє захопити владу, а земельна власність вже не є гарантією майбутнього. Одна особа зі ста – заможна, натомість дев'ять із десяти злидарують. Бідні не в змозі опиратися заможним, які, попри свою нечисленність, спроможні контролювати більшість. Господар срібла панує над небом, а господар мідних грошей – над землею” [15, 1–4].

Запропонувавши аналізувати глобальну макроісторію як послідовність Кондратьєвих циклів піднесення та занепаду, кожен з яких тривав у середньому 500 років, Франк віднаходить цикл піднесення, котрий розпочався у 1400 році та тривав до 1750 року. Починаючи з другої половини XVIII століття, піднесення змінюється циклом занепаду. Через щільний взаємозв'язок між собою всі азійські суспільства потерпають від кризи у цей період, але особливо гостро вона заторкнула Моголів, Сефевідів та Османів; не оминула вона й дрібніші політичні утворення на кшталт центральноазійських ханств. Франк у своєму поясненні чинників піднесення Заходу пропонує розглянути – згідно з рекомендацією Дж.Абу-Ладждод – занепад Сходу, як передумову такого ривку вперед. Саме постійний потік американського срібла, яке надходило до Азії через Європу, сприяло збільшенню попиту на локальних та експортних ринках у усьому світі, а надто – в Азії. Як вислід, це зумовило посилення нерівномірності розподілу доходів – а відповідно і послаблення внутрішнього попиту – та політичну нестабільність. Втрата гегемонії азійськими країнами означала занепад багатьох суспільних сфер: так, у 1900 році міське населення Китаю дорівнювало лише 4% від його загальної кількості, що було нижче рівня урбанізації за часів правління династії Сун у XIII столітті.

Інтенсифікація проникнення європейців до Азії на тлі занепаду місцевих правителів узалежнювала останніх від зовнішньої підтримки. Так, в Індії правлячий політичний клас об'єднався з британцями, пожертвувавши інтересами місцевих торговців. Водночас Китай залишався у центрі експансії світової економіки до кінця XVIII століття: ще у 1793 році китайський імператор Цяньлун почувався достатньо упевнено, аби написати британському королю Георгу III таке: “Як Ваш посол може переконатись, ми маємо у своєму розпорядженні все, що тільки можна уявити. Для мене вишукані предмети не мають жодної ціни, і ми не маємо жодної потреби у výroбах вашої мануфактури. Тому нам непотрібно імпортувати výroби закордонних варварів з метою обміну на речі нашого виробництва” [цит. за: 3, 273]. Для Франка цього свідчення достатньо, аби спростувати твердження про існування економічної кризи у Китаї раніше, ніж на початку XIX століття; тоді британці починають активну торгівлю опіумом з Індії, і саме цей товар спричинився до зміни балансу торгівлі з Китаєм на користь Британії. Пізніше, коли спроби китайського уряду зі

впровадження контролю над опіумною торгівлею створює загрозу британським інтересам, Британія оголосить Китаю дві Опіумні війни поспіль, унаочнюючи у такий спосіб істинність слів В.Пітта Старшого: “Коли торгівля знаходиться на кону, вона є вашим останнім укріпленням; ви повинні або захистити її, або загинути” [цит. за: 10, 75]. Спроби дослідників – навіть тих, хто намагався використати ідеї розвитку недорозвинутого на азійському ґрунті – пояснити кризу країн цього ареалу, акцентуючи на внутрішній слабкості, генерованої класовою структурою та конфліктами, Франком відкидаються як такі, що не зважають на вплив світової економічної динаміки (цілого) на окремих регіон (частину цілого).

Сходо- та євроцентристи також дотримуються докорінно протилежних поглядів на чинники індустріальної революції, позаяк це питання затримує проблематику європейської особливості, покликаної пояснити, чому саме Захід винайшов таку форму організації праці та виробництва. Франкове пояснення витоків промислової революції в Англії нехтує будь-якими посиленнями на культуральні фактори та аналізує цей процес з точки зору теорії раціонального вибору. Технологічний прогрес, можливий лише за умов винаходів та застосування зберігаючих працю механізмів, стає наслідком високої ціни робочої сили (остання, своєю чергою, залежить від взаємовідношення між кількістю населення та наявністю землі / ресурсів). Для економік з високою ціною на робочу силу – а саме до таких належали і Західна Європа, і США – раціональним було інвестувати у розробку нового устаткування, а надто у пошук нових джерел енергії. Азійські країни підтримували свою конкурентоспроможність завдяки невисокій – у зіставленні з європейською – ціні на робочу силу. Таку значущу розбіжність у цінах на робочу силу Франк пояснює тим, що в Азії, зокрема у Китаї, вартість відтворення робочої сили була нижчою, ніж у Європі. Сільське господарство Азії було спроможним постачати дешеві продукти на ринок, а численні робітники мануфактурного сектору – це особливо дотно до Китаю – мали можливість отримувати підтримку з боку своїх рідних, головно жінок, які залишались зайнятими у сільському господарстві через обмежену міграцію. Англійські пролетарі були цього позбавлені, звідти – вища вартість відтворення робочої сили в Англії, що закономірно зумовило її більшу ціну. Стрімкий темп збільшення населення в Азії зумовив появу в цьому регіоні резервної армії праці, готової змиритись із низькими заробітками. Китай та решта Азії опинились у ситуації, яку М.Елвін означив як “пастка рівноваги високого рівня”: незважаючи на наявність передумов індустріалізації у більш ніж достатній кількості (капітал, розвинені технології та інфраструктура, централізовані та ефективні державні інституції, навички торговельного класу, а найголовніше – виконання функції мануфактурного двигуна світової економіки), для Китаю було раціональніше не припиняти використання дешевшої ручної праці, ніж силкуватись індустріалізуватись та перейти до застосування парових машин. Натомість Англії “пощастило”: їй бракувало лісних ресурсів, проте вона мала значні поклади вугілля, що стимулювало перехід до використання парових машин. У Китаї ситуація була діаметрально протилежною, що також зіграло свою роль у стримуванні індустріалізації. Індустріальна революція починається зі змін у виробництві текстилю, і з цієї перспективи Європа також мала перевагу завдяки можливості отримувати все більші та більші обсяги бавовни з колоній.

Але менш апокаліптичний щодо переваг Сходу погляд на ситуацію, унаочнений М.Елвіном та Франком, уможлиблює фіксацію не стільки кризи багатства, скільки екологічної кризи у поєднанні з гострою нестачею природних матеріалів (особливо такого важливого для виробництва машин, як залізо). Вислідом такої ситуації стало ускладнення, а часом навіть неспромога, прибуткового впровадження технологічних винаходів. Отже, раціональна стратегія використання більшої кількості робочої сили та збереження ресурсів і постійного капіталу засвідчила те, що азійські економіки опинились у глухому куті, вичерпавши потенціал свого розвитку. (Дж.Аррігі у своєму ще неопублікованому трактаті “Адам Сміт у Пекіні” налаштований довести, що китайська працелюбна революція була природнішим шляхом розвитку, ніж британська промислова революція, а відтак, є перспективнішою з огляду на можливість постання некапіталістичного ринку). В Індії ситуація погіршувалась зростанням обсягів споживання елітою, підміченого ще І.Хабібом, а також рівня оподаткування, аби підтримувати збройні сили; це спричинилося до зниження споживання рештою населення, а відповідно впливало на загальний попит.

Отже, наведені Франком чинники кризи Азії радше свідчать не про силу азійських суспільств, а про їхню слабкість, особливо з огляду на нездатність до політичного реформування та зміну “стратегії” економічного розвитку у відповідь на виклики, породжені змінами у світовій кон’юнктурі, та інтенсифікацією колоніального проникнення Заходу. У відповідності з його власною концептуальною схемою технологічні новачки мали б розглядатись як відповіді на виклик світової економіки, позаяк, на переконання Дж.Аррігі, “періоди фінансової експансії завжди були моментами інтенсифікації конкурентного тиску на інституції урядів та бізнесу європейської системи торгівлі та накопичення. Під дією цього тиску агропромислове виробництво падало у деяких місцевостях, проте зростало в інших, головним чином, у відповідь на позиційні недоліки та переваги місцевостей у структурі світ-економіки, що змінювалась” [16, 209]. Франк, натомість, відхиляється від власних принципів пояснення соціального розвитку, долучаючи до свого аналізу такі змінні, як погіршення локальних екологічних умов та негнучкість політичних інституцій, що неочікувано робить його методологію почасті суголосною з поглядами теоретиків модернізації, які черпали інтелектуальні імпульси у спрощеній версії Веберового дискурсу про раціоналізацію соціальної дії. Що більше, Франкове пояснення не позбавлене протиріччя: акцентуючи на дії профіциту робочої сили та дефіциту капіталу як чинника, що став на заваді індустріалізації Азії наприкінці XVIII – початку XIX століть, Франк суперечить висновкам свого власного аналізу

попередніх 400 років бурхливого розвитку Азії, яка виконувала функцію світової “чорної діри” для потоків срібла. Логічно задатись питанням: що саме загальмувало **накопичення капіталу**, який надходив до Азії такими темпами й у такій кількості? Адекватне пояснення неможливе у рамках виключно економічного аналізу, оскільки потребує уваги до культуральних й інституційних чинників. Франк і сам послуговується зазначеним типом інтерпретації, але у стилі ad hoc, вказуючи на збільшення попиту з боку вищих прошарків соціальної піраміди на престижні та імпортовані товари, що відвернуло купівельну спроможність від масового ринку вироблених локально та регіонально споживчих товарів.

Франкова критика Валерстайнового захоплення XVI століттям, упродовж якого стався розрив із традиційним минулим, тоді як у твропі народилася нова епоха модерного капіталізму, не є чимось абсолютно новим та оригінальним: він сам неодноразово посилається на знахідки

Дж.Абу-Ладждход, яка аналізувала світову систему до постановня європейської гегемонії. Прикметно, що Бродель – один із небагатьох мислителів, якому вдалось зберегти свій статус інтелектуальної “ікони” і для прибічників світ-системного аналізу (особливо Валерстайна та Аррігі), – виніс такий лаконічний вердикт: “Світ-економіки існували завжди”, визначаючи цей феномен як “економічно автономну частину планети, здатну до самозабезпечення більшості своїх потреб, частину, яка завдяки внутрішнім зв’язкам та обміну здобуває певну органічну єдність” [2, 24; 21–22]. Франк схильний ігнорувати Броделеве осягнення та з палкістю неофіта, якому відкрилась істина за допомогою одкровення, трансформує численні світ-економіки автора “Цивілізації та капіталізму” в єдину світову систему та повторює, як мантру, тезу про гегемонію Азії в рамках глобальної економіки впродовж 1400–1800 років. І хоча сама назва монографії Франка передбачає компенсацію недостатньої уваги до Сходу / Азії із боку засліплених євроцентризмом дослідників, відсутність будь-якої інформації про ступінь інтегрованості твропи – яку Валерстайн розглядав як світ-економіку – яскраво засвідчує відданість Франка принципу ідеологізації академічного дискурсу, закономірним вислідом якого є деформація соціальної реальності [див.: 17].

Як потверджує Аррігі [16, 265], застосування Марксової загальної формули капіталу $G - T - G'$ та формули товарообміну $T - G - T$ до аналізу суспільно-економічної динаміки Заходу (твропи) та Сходу (Китаю) дозволяє простежити засадничу відмінність у спрямуванні економічної діяльності цих суспільств: на отримання доданої вартості у першому випадку і споживчої вартості у другому. Саме ця відмінність робить зрозумілим, чому європейським державам XVII–XVIII століть властивий надлишок капіталу, натомість Китай відчував його нестачу, незважаючи на стабільний потік срібла до цієї країни. Я дотримуюся думки, що Китай XV–XVIII століть може мислитися як еквівалент Радянського Союзу, який, створивши потужну промислову базу, не здійснив капіталізації своєї економіки.

На відміну від Франка, Аррігі рухається в інтелектуальному полі Вебера та акцентує на ролі інтенсивної військово-політичної конкуренції між європейськими державами у відтворенні капіталізму, який, своєю чергою, продукував додану вартість у ще більшому масштабі, що стимулювало нові витки конкуренції (також створюючи засоби для неї), як вислід – подальше взаємопідсилення зовнішньої експансії та накопичення капіталу. Ці фактори стали рушійною силою організаційних та технологічних інновацій (включно з промисловою революцією), які і забезпечили глобальну гегемонію європейської системи. Воднораз пояснення динаміки Заходу виключно у структурних термінах є неповним: військово-політична конкуренція стала лише викликом, яка не могла телеологічно запрограмувати відповідь на кшталт організаційно-технологічних змін; останні не були б запропоновані (та не змогли б матеріалізуватись) за відсутності сприятливого культурного та політичного середовища.

Сутність мого підходу є в тому, що на Заході відбувся своєрідний “поділ праці” між породженою аскетичним протестантизмом етикою самообмеження й самоконтролю та інституційними новачками “авантюристичного” капіталізму. Таке взаємопроникнення було підґрунтям для об’єднання Броделевих дихотомічних “ринку” і “капіталізму” (політичного і раціонального капіталізмів – Веберовою мовою), породивши, з одного боку, масову соціальну базу для них і створивши певні етичні стандарти, що обмежували агресію “чистого” капіталізму, – з іншого. Такий процес сприяв як зовнішній експансії комбінації цих вимірів, так і легітимації стилю життя, генерованого ними; така сукупність факторів зумовила піднесення Заходу. Своєю авторитарною регламентацією повсякденного життя та наголосом на необхідності продуктивної діяльності етика аскетичного протестантизму заохочувала та спонукала до поширення капіталізму **не лише вищ**, але й **углиб**, уможливіючи його соціальну закоріненість (embeddedness), а відтак, не лише виживання у довгостроковій перспективі, але й розширене відтворення. З того часу, коли капіталізм стає самодостатнім космосом, його етичний підмурівок втрачає свою важливість для його відтворення; водночас, усупереч теоретикам залежності та світ-системного аналізу, я не ототожнюю капіталізм та модерн. Останній потребує цілого набору інституцій для свого виникнення та розвитку, як-от громадянського суспільства. Протестантизм, поза сумнівом, відіграв “діалектичну” роль у формуванні цього елемента проекту модерну: будучи почасти авторитарним – на користь цього промовляє жорстка регламентація життя у Кальвіновій Женеві та пуританській Новій Англії – аскетичний протестантизм також сприяв **демократизації** суспільного життя, по-перше, через свою внутрішню організацію (відсутність надто строгої церковної ієрархії), по-друге, завдяки тому, що на таку сувору дисципліну приставали добровільно (безумовно, з ідеально-типової точки зору). Водночас усі ці характеристики є історичними й плінними, тому аналітично безперспективно розшукувати еквівалент протестантської етики у сучасній Росії, як це, приміром, роблять російські науковці Н.Н. Зарубіна та В.Г. Федотова.

Отже, цілком підставовим є висновок, що піднесення Європи завдячує не лише грабіжницькій експлуатації колоній, але й наявності розвинених інституцій капіталізму: “Саме генуезькі ярмарки-біржі, а не срібні родовища Потосі [18], дозволили Філіпу II втілювати свою світову силову політику впродовж десятиріч” [19, 47].

Інший сходоцентрист Р.Б. Вонг виказує більший ступінь реалістичності щодо сили та слабкості східних та західних суспільств. Він завважує, що більша частина європейського комерційного багатства використовувалась злидними урядами, які були надзвичайно зацікавлені у розширенні своєї бази доходів, аби фінансувати постійно зростаючі витрати на війни. На тлі меркантилістської конкуренції поміж європейськими купцями та їхніми урядами за багатство та владу морська експансія ставала пріоритетною. Як європейські купці, так і їхні уряди отримали користь від такої складної взаємодії, позаяк перші – збагатилися, а другі здобули жадані для них доходи. Держава пізнього імперського Китаю не розвинула подібної взаємозалежності зі своїми купцями. Не відчувачи фінансових проблем, подібних за своїм масштабом до тих, які спіткали Європу між XVI та XVIII століттями, китайські урядовці мали менше стимулів віднаходити нові форми фінансів, великі купецькі позики та концепцію державного та приватного боргу. Китайська держава не лише була незалежною від купецького багатства, аби забезпечити своє існування, китайські урядовці також мали застереження щодо потенційно руйнівних наслідків як концентрації багатства, так і самого процесу **здобування** такого багатства [див.: 20, 146]. Отже, функціонування грошей та капіталу в Європі та Китаї відбувалося у значущо відмінних контекстах, що мало своїм вислідом різні способи використання грошей та різну настанову до необмеженого накопичення капіталу. Я вестиму полеміку з Франком, переважно залишаючись на ґрунті соціально-економічної історії, яку він вважає своїм природним союзником, що уможливить перевірку коректності емпіричного змісту його суджень, та виопуклити методологічну обмеженість Франкової одновимірної схеми. Уважний погляд на дані щодо інтенсивності азієсько-європейського зв'язку дозволяє піддати сумніву обґрунтованість принципів суджень “ПереОРІмНТациї”. Так, В.Ростов констатує, що європейська частка у світовій торгівлі у 1720 році сягала 69%, а азієська дорівнювала лише 11% [21, 70–71]. Більше того, для такої країни, як Франція, доля міжєвропейської торгівлі у загальному обсязі зовнішньої торгівлі на початку XVIII століття складала 75% для імпорту та 89% для експорту; для Англії того ж періоду аналогічні показники були відповідно 61% та 81%; тоді як доля Азії у європейському експорті не перевищувала 4% навіть у першій половині XX століття [див.: 22, 57–59]. Наведені цифри не мали б бути несподіванкою для Франка – він сам цитує дані К.Л. Холтфріха, згідно з якими європейська частка у світовій торгівлі становила 69% у 1720 році та 72% – у 1750 році [3, 183]. Істинний аргумент, який висуває Франк проти вказаних цифр – це звинувачення Холтфріха в євроцентризмі. Франк так і не відмовився від застосування свого індуктивного методу, зведеного ним до пошуку даних виключно на користь своїх припущень на тлі ігнорування концепцій та інформації, яка суперечить його власній візії. Але такі дані існують у достатній кількості, аби сприймати їх як аномалію (Т.Кун), пояснити яку Франкова програма нездатна.

Помилковим також є ототожнення Франком експорту з автоматичним отриманням прибутку: експорт створює нові ринки збуту, але не є показником прибутків. Тому значення та роль експорту азієських товарів до Європи не повинно перебільшуватись. Певна річ, що експлуатація колоній здебільшого зіграла суттєву роль у економічному розвитку метрополії, особливо Англії доби промислової революції – виробництво заміників таких товарів, як цукор, чай або фарбники, значно підвищило б ціни виробництва європейських товарів, так само проблематичним було б працевлаштування робочої сили, задіяної у колоніальному експортно-імпортному комплексі – водночас відсоток загальних показників експорту по відношенню до ВВП залишався не таким вже і високим: Британія експортувала 8,4% свого ВВП у 1700 році, і ця цифра збільшилась майже вдвічі лише через сто років, досягнувши 15,7% [23, 69]. Підсумовуючи, логічно дійти висновку, що зовнішня торгівля (включно з колоніальною) виконала роль одного з факторів – але вочевидь не єдиного – із тих, що уможливили індустріальну революцію в Англії. Водночас, за влучним формулюванням Е.Вулфа, хоча й атлантична торгівля і не була основою англійського промислового розвитку, вона забезпечила його “принциповим динамічним елементом” [24, 200]. Мій критичний коментар Франкових тез не має на меті заперечення ролі експлуатації колоній назагал. Я лише пропоную зваженішу оцінку цього феномена, важливість якого визнавав британський меркантиліст Малахій Постлентвейт, який захищав інтереси Королівської африканської компанії (остання була одним з основних агентів работорівлі). Він висловлює міркування про те, що “торгівля неграми (the Negro-Trade) та її природні наслідки можна справедливо оцінити як невичерпне джерело багатства та морської потуги нашої нації”, тому работорівля є “основним принципом та основою усього іншого, основна частина механізму, що ініціює рух усіх інших” [цит. за: 24, 198]. За Вулфом, работорівля була одним із чинників прискорення розвитку мануфактурного сектору британської економіки, який постачав товари, за які купувались раби; за його підрахунками, вартість британського експорту до Африки у 1730–1775 роках зросла на 400% [див.: 3, 198]. Інші дослідники також погоджуються із думкою, що грабіжницька експлуатація колоній – а надто Індії після перемоги у битві при Плессі у 1757 році – не розпочала промислової революції, але дозволила британцям викупити власний національний борг, який до того знаходився у руках голландців [див.: 25, 471]. Це допомогло Лондону посісти місце Амстердама як фінансового центру світу [16, 108–112]. За відсутності такого зсуву фінансової влади Британія була б неспроможною фінансувати війни з наполеонівською Францією, які зумовили **шестиразове** зростання британських державних витрат у період з 1792 до 1815 років (з 22

до 123 млн. фунтів стерлінгів) та збільшили річні витрати на обслуговування національного боргу з 9 млн. фунтів стерлінгів у 1792 році до 30 млн. у 1815 році [див.: 26, 106].

Франк також не помічає очевидної суперечності у своїх міркуваннях: у який спосіб твропа, яка, на його думку, була низькопродуктивним регіоном у порівнянні з Китаєм та й усією Азією, могла водночас бути економікою з високими доходами робочої сили? Просте посилення на демографічні фактори незадовільне, окрім того, Франк потрапляє ще до однієї пастки власного творення, коли зауважує, що процвітання Китаю після 1400 року також поляризувало розподіл доходів і у такий спосіб обмежило внутрішній попит на масові споживчі товари, тобто додатковий продукт перерозподілявся диспропорційно на користь “еліти”. Це дозволяє зробити висновок, що зростання Азії відбувалось коштом посилення експлуатації селянства та збільшення населення. Отже, природа цього зростання була не інтенсивною, а екстенсивною, і відповідно ВВП на душу населення не підвищувався.

Франк також помиляється у своїй інтерпретації раціональності: у Веберовому корпусі поняття раціональності набувало щонайменше шістнадцяти розмаїтих значень [див.: 27], і такий плюралізм свідчив не стільки про непослідовність німецького соціолога, скільки про сповнену протиріч природу предмета його дослідження. Натомість для фундатора дослідницької програми світової системи цей феномен укладається в рамки неокласичної формули максимізації прибутку економічним агентом, який перманентно силкується вдосконалити процес виробництва / обертання [28]. Вебер, а також Валерстайн, який спорадично непомітно для самого себе переходить на позиції автора “Господарства і суспільства”, коректно відстоюють тезу про лабільну природу економічної дії та її раціональності, розгортання якої залежить від соціокультурного середовища.

Автор широко відомого контроверсійного трактату “Теорія історії Карла Маркса: Захист” Дж. Коен був змушений піддати ревізії марксистську тезу про невинний прогресивний розвиток продуктивних сил (саме цією візією надихався Валерстайн, шукаючи *primum movens* капіталістичної світ-системи) та запропонувати її поміркованішу інтерпретацію, згідно з якою “правлячий клас, що має безпечний контроль над процесом виробництва, подеколи може мати вагомні причини протидіяти виробничим інноваціям та намагатись отримати більше від безпосередніх виробників без вдосконалення існуючих технік” [29, 26]. Сам Франк експліцитно визнає, що азійська продуктивність спиралась на екстенсивне зростання: “Більша частина азійського виробництва та експорту (китайський шовк, поза всяким сумнівом) вимагала затрат напрочуд великої кількості праці за умов більш ніж достатньої пропозиції робочої сили / низької ціни на робочу силу” [3, 303–304]. Ситуація у таких країнах, як Індія та Китай, напередодні початку інтенсивного проникнення до них європейських держав, відповідала моделі Коена. Саме тому зовнішня загроза – еквівалент військового протистояння між державами у поствестфальській Європі, яке сприяло розвитку інституцій національної держави на Заході – не виконала функції імпульсу для мобілізації ресурсів правлячими класами азійських країн: неунікненим вислідом була втрата ними їхньої конкурентоспроможності як економічної, так і військово-політичної. Добу інтенсивного зростання часів Сунської династії (X–XIII століття) заступила “плата-фаза”, впродовж якої (1280–1700 роки) ВВП Китаю на душу населення залишався стабільним на рівні 600 доларів США (у цінах 1990 року) [30, 25].

Аррігі, який у зіткненні Франкових і Валерстайнових ідей сьогодні обирає китаєцентричну позицію, вважає, що результатом політики династії Цин із розбудови національної економіки стали мир, процвітання та демографічне зростання впродовж більшої частини XVIII століття. Відтак, для нього цілком логічною та переконливою є інтерпретація цих процесів як “китайського дива”. Такі патріархи європейського Просвітництва, як Кене, Лейбніц або Вольтер, шукали у Китаї моральні зразки, які дозволили би відтворити китайський “добррозичливий” абсолютизм, меритократію та економіку, що ґрунтувалась на сільському господарстві. Незважаючи на свою територіальну експансію, Цинська імперія у порівнянні з перманентним станом війни в Європі залишалась осердям миру та спокою. Навіть стагнація розвитку китайської науки і технології не справляли негативного враження на стійких захисників китайської моделі суспільного устрою, позаяк прогрес західноєвропейської науки, у жодному разі, не сприяв моральному вдосконаленню, стабільності держав і соціальному спокою [31, 282].

Стосовно іншого аргумента Франка – гіпотези про європейську індустріалізацію як компенсаторний механізм відсталості сільського господарства – то він також породжує сумніви після зіставлення з фактами: Франк не відрізняє продуктивність землі та продуктивність праці. Культивування рису приносило більші врожаї, ніж це мало б місце у випадку із зерновими культурами, водночас потребуючи надзвичайно великих затрат праці. За словами Броделя, рис “утримав світовий рекорд з огляду на використання людської праці, якої він вимагає” [32, 145]. На початках XIX століття сільське господарство Китаю досягло максимуму своїх можливостей, вичерпавши резерви екстенсивного росту, заснованого на використанні традиційних методів господарювання. А на додачу, у країні майже не залишилось резервного фонду землі, придатної для сільського господарства, натомість темпи зростання населення не зменшились, що вело до подальшої парцеляризації земельної власності, а відповідно – до збільшення кількості зайнятих у землеробстві. В Англії зростання продуктивності землі та праці проходило паралельно – за 150 років (з 1700 по 1850) ці два показники зросли приблизно вдвічі [33, 77–78], – що промовляє на користь Бреннерової теорії “аграрних витоків європейського капіталізму” [див.: 34]. Отже, на протигагу Китаю, англійське сільське господарство спромоглося стабільно підвищувати продуктивність праці ще у доіндустріальну добу. Симптоматично, що наслідки промислової

революції (застосування сучасної науки) почали відчуватись у аграрному секторі лише у 20-ті роки XIX століття, що спростовує твердження Франка як про вищий ступінь розвитку сільського господарства Азії, так і його тезу про досягнення тврпою конкурентної переваги як вислід індустріалізації. Натомість я вважаю, що динамічність та сталість економічного розвитку Заходу були радше чинниками успішної індустріалізації, а не її наслідками. Трансформація аграрного сектору Англії, обумовлена застосуванням сучасної науки, розпочалась саме тоді, коли резерви традиційного сільського господарства ще залишались невичерпаними, своєю чергою, Китай, досягши гомеостазису значно раніше, не мав у своєму розпорядженні засобів динамізації (відновлення зростання) своєї аграрної економіки.

Символічно, що трактат опонента Франка Д.Ландеса “Багатство та злидні народів” [35] побачив світ того ж року, що і Франкова “ПереОРИєнтація”, тобто у 1998 році. Ландес зосереджувався на вивченні європейської виключності й присвятив цій темі понад третини обсягу своєї книги. Франк, із не меншою наполегливістю та одноманітністю, які незрідка межують з патологічною фіксацією, відкидає саму думку про європейську окремішність [36]. Втім, обидва автори втілюють у своїх дослідженнях конгруентну одновимірність: тоді як Ландесова інтерпретація приводить його до висновку, що саме “культура змінює ситуацію” [35, 516], Франк намагається протиставити такій дослідницькій програмі “матеріалістичний” підхід із наголосом на ролі демографічних факторів, сільського господарства, технологій (військової включно) та виробництва. Якщо Ландес говорить про піднесення Заходу, то Франк – про гегемонію Сходу. Сходоцентристам Франкового гатунку не вдалося переконливо обґрунтувати положення про інтегровану світову систему як феномена, що має тривалу історію; радше слід говорити про множинні світ-економіки, як ознаку домодерних часів. Інакше кажучи, теза про існування єдиної 5000-річної світової системи наразі є не стільки теорією, скільки гіпотезою, чію евристичність її прибічники мають ще довести. Франкове теоретизування зводить динаміку світової системи до поступу раціоналізації, не залишаючи соціального простору Туреновим Суб’єкту та суб’єктивізації. Дослідницька програма світової системи, яка проголошує центральність Азії, поки що залишається еkleктичним поєднанням елементів несумісних концепцій, які, на відміну від марксизму, – у всякому разі у відповідності до його ідеалізованого сприйняття Ленініним – так і не стали єдиним цілим. Оцінка обґрунтованості емпіричного змісту аргументації історичної соціології сходоцентризму, яку найпоглибленіше проводить Франк (зважаючи на усвідомлення всіх обмежень, що накладаються процедурою верифікації), дозволяє винести такий вердикт: сходоцентризм похитнув позиції євроцентристськи налаштованої соціальної теорії, проблематизувавши питання про місце та чинники піднесення Заходу у світовій історії та імплікації цього піднесення. Сходоцентристський дискурс також відкриває нові можливості осягнення обмежень капіталістичного розвитку та формує підмурівок для теоретизування про альтернативні форми соціально-економічної організації, що практикуються нинішніми країнами Азії, зокрема Китаєм.

ЛІТЕРАТУРА ТА ПРИМІТКИ

* Стаття друкується за редакцією автора.

- Higgins B.* The “Dualistic Theory” of Underdeveloped Areas // *Economic Development and Cultural Change*. – 1956. – V. 4. – 2.
- Braudel F.* *Civilization and Capitalism*. – Berkeley, 1992. – V. 3.
- Frank A.G.* *ReORIENT: Global Economy in the Asian Age*. – Berkeley, 1998.
- O’Brien P.* European Economic Development: The Contribution of the Periphery // *Economic History Review*. – 1982. – V. 35. – 1.
- O’Brien P.* Intercontinental Trade and the Development of the Third World since the Industrial Revolution // *Journal of World History*. – 1997. – V. 8. – 1.
- O’Brien P.* Intercontinental Trade and the Development of the Third World since the Industrial Revolution // *Journal of World History*. – 1997. – V. 8. – 1.
- Cowen M.P., Shenton R.W.* *Doctrines of Development*. – L.; N.Y., 1996.
- Strange S.* *Casino Capitalism*. – N.Y., 1986.
- Strange S.* *Mad Money: When Markets Outgrow Governments*. – Ann Arbor, 1998.
- Wallerstein I.* *The Modern World-System*. – San Diego, 1980. – V. 2.
- Goldstone J.* The Rise of the West—or Not? A Revision to Socio-economic History // *Sociological Theory*. – 2000. – V. 18. – 2.
- McNeill W.* *The Age of Gunpowder Empires 1450–1800*. – Washington, 1989.
- Furniss E.S.* *The Position of the Laborer in a System of Nationalities. A Study in the Labor Theories of the Later English Mercantilists*. – N.Y., 1965.
- Hall J.A.* *State and Societies: the Miracle in Comparative Perspective // Europe and the Rise of Capitalism*. – Oxford, 1988.
- Brook T.* *The Confusions of Pleasures: Commerce and Culture in Ming China*. – Berkeley, 1998.

Arrighi G. The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Time. – L., 1994.

Кутуєв П.В. Соціологія та ідеологія в соціологічному дискурсі: випадок Андре Гундера Франка // Наукові записки. Збірник. – К., 2003. – Вип. 24.

За висловом Е.Вулфа рудники Потосі – розташовані на території сучасної Болівії та відкриті у 70-х роках XVI століття – “стали синонімом багатства за межами найненажерливіших мрій” [*Wolf E.R.* Europe and the People Without History. – Berkeley, 1997. – P. 135].

Kriedte P. Peasants, Landlords, and Merchant Capitalists: Europe and the World Economy, 1500–1800. – Cambridge, 1983.

Wong R.B. China Transformed: Historical Change and the Limits of European Experience. – Ithaca, 1997.

Rostow W.W. The World Economy, History and Prospect. – Austin, 1978.

Goodman J., Honeyman K. Gainful Pursuits: The Making of Industrial Europe, 1600–1914. – London, 1988.

Engerman S. Mercantilism and Overseas Trade, 1700–1800 // The Economic History of Britain Since 1700. – Cambridge, 1994. – V. 1: 1700–1860.

Wolf E.R. Europe and the People Without History. – Berkeley, 1997.

Cain P.J., Hopkins A.G. The Political Economy of British Expansion Overseas, 1750–1914 // The Economic History Review. – 1980. – V. 33. – 4.

Ingham G. Capitalism Divided? The City and Industry in British Social Development. – L., 1984.

Brubaker R. The Limits of Rationality: An Essay on the Social and Moral Thought of Max Weber. – L., 1984.

Франк присвятив не одну сторінку у своїх розвідках, виголошуючи анафему на адресу дослідників, які надихались неокласичною парадигмою, звинувачуючи їх як у ненауковості, так і у політичному консерватизмі, що межує із реакційністю. “Рівновага на вістрі багнета” – таким був його вердикт щодо правління А.Піночета, який послуговувався порадами як чикагських, так і вірджинських економістів.

Cohen G.A. Forces and Relations of Production // Hundred Years of Marxism. – L., 1983.

Maddison A. Chinese Economic Performance in the Long Run. – Paris, 1998.

Arrighi G., Hui P., Hung H.F., Selden M. Historical Capitalism, East and West // The Resurgence of East Asia: 500, 150 and 50 year Perspectives. – L.; N.Y., 2003.

Braudel F. Civilization and Capitalism. – N.Y., 1981. – V. 1.

Overton M. Agricultural Revolution in England: The Transformation of the Agrarian Economy 1500–1850. – Cambridge, 1996.

Brenner R. The Agrarian Roots of European Capitalism // Past and Present. – 1983. – 97.

Landes D. The Wealth and Poverty of Nations: Why Some are So Rich and Some So Poor. – N.Y., 1998.

Не можна заперечити самоочевидну євроцентричність суспільствознавства, яке, навіть у випадку пострадянських студій, переважно зосереджується на країнах європейського ареалу, натомість держави Азії, як-от В’єтнам, які переважають східноєвропейські суспільства кількістю свого населення та розмірами території, фактично залишаються невидимими у дискурсі вчених [див., приміром, Ноланову критику такої постави дослідників постленінізму: Nolan P. China’s Rise, Russia’s Fall // Journal of Peasant Studies. – 1996–1997. – V. 24. – 1/2].